

Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-4906-0787
e-mail: eugenegeikle@gmail.com

ГРЕЦЬКИЙ ЄВХОЛОГІОН 1778 р. З КОЛЕКЦІЇ НАДАЗОВСЬКИХ РУКОПИСІВ В. І. ГРИГОРОВИЧА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОЇ БІБЛІОТЕКИ РОСІЇ В МОСКВІ

Мета роботи полягає в залученні до наукового обігу маловідомого джерела з історії культури греків українського Надазов'я, що сприятиме вивченню особливостей релігійного життя грецької громади у XVIII–XIX ст. у Криму та Надазов'ї. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні комплексу історичних, мовознавчих та джерелознавчих методів, уживаних у палеографічних та кодикологічних студіях. **Наукова новизна** зумовлена залученням до історичних, зокрема релігієзнавчих, праць невідомих раніше матеріалів, які можуть сприяти розв'язанню питань реконструкції світогляду й повсякденного життя греків як у Криму, так і після їхнього переселення до Надазов'я. **Висновки.** Рукопис придбав В. І. Григорович 1874 р. під час науково-пошукової подорожі Надазов'ям у місцевого жителя. Уперше кодекс побіжно описав німецький орієнталіст Отто Блау. Нині кодекс зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки в Москві (колекція В. Григоровича, № 62). Евхологійон був створений 1778 р. – після виходу християн із Криму, але до заснування грецьких сіл і м. Маріуполя. Запропонований археографічний опис і зміст рукопису містять перелік богослужбових та інших текстів і молитов грецькою та урумською мовами. У складі рукопису також – місячний календар на 1779 р., Місяцеслов і низка неканонічних молитов та народних замовлянь проти хвороб. Значна частка текстів була скопійована з друкованих грецьких видань, інші корелюють з уже відомими нам текстами народних молитов і замовлянь, зокрема з молитвами св. Кипріяна і св. Георгія. Окремі замовляння збіркі спрямовані проти демонів або персоніфікованих хвороб, відомих грекам під назвами Аври, Матки, Гелу, Мігрени. Рукопис містить чимало поміток і записів тюркськими (урумськими) діалектами, що свідчить про їхню поширеність серед кримських і надазовських греків.

Ключові слова: Крим, кримські греки, надазовські греки, румеї, Евхологійони, уруми, грецькі рукописи, замовляння.

Актуальність теми дослідження зумовлена надзвичайно малою кількістю публікацій, дотичних до історії кримських і надазовських греків XVII–XIX ст., що породжує чимало довільних інтерпретацій їхнього походження, культурологічного спадку тощо, а відтак затьмарює бачення майбутніх перспектив розвитку сучасної грецької людності та її місця серед інших народів України. Між тим, біжучі роки позначені, зокрема, кількома своєрідними ювілеями, які відзначають

або ж святкують кримські і надазовські греки, зосереджені колись майже винятково в Маріупольській окрузі, а сьогодні розсіяні ледь не по всьому світу. Справді, влітку-восени 1778 р. дві доволі різні за мовними та культурними ознаками «грецькі» громади були переселені з Кримського ханату разом з іншими християнами до південних подніпрянських земель України на заміну зруйнованих козацьких паланок. Цей бік доволі політизованих справ переселення зазнав невдачі, позаяк новосельці відмовилися від співіснування й змішування з місцевим українським населенням і спромоглися одержати вільні землі в Надазов'ї. Поступове заселення нових земель розпочалося навесні 1779 р. із появою кількох перших поселень, а завершилося влітку 1780 р. заснуванням міста Маріуполя [1]. Отож відлік часу від тих пам'ятних подій ось уже понад 240 років створює приводи для різних ювілеїв, які вряди-годи відзначають нащадки обох колишніх кримських громад – грекомовних румеїв та тюркомовних урумів.

Аналіз досліджень і публікацій. Документальних свідчень «донадазовського» періоду історії кримських греків надзвичайно мало. Вже переважно в цьому столітті була видана низка рукописних пам'яток, які почасти розкривають особливості культури цього народу. Це, насамперед, грецький народний молитовник із села Велика Каракуба, який зберігала Рима Семенівна Харабадот (1927–2017) [2; 3], а також архів протоієрея Трифілія Карацоглу (1728 – початок XIX ст.) [4]. Водночас варто зазначити, що невизначена наразі кількість кримських або надазовських рукописів, можливо, не меншої історичної ваги, зберігається в різних архівах або бібліотеках, зокрема й у приватній власності. В цій статті зосередимося на огляді одного з найвідоміших в історіографії артефактів кримських греків – Евхологіона із зібрання професора В. І. Григоровича (1815–1876), що зберігається у відділі рукописів Державної бібліотеки Росії в Москві (колекція В. І. Григоровича, № 62) [5, с. 46].

Перша згадка про цей рукопис, доволі невиразна, з'явилася в «записках» самого В. І. Григоровича. Поміж іншого автор повідомляє про придбання грецьких рукописів у місцевого «чаклуна» [6]. Змістовніша публікація про рукопис з'явилася 1881 р. в німецькому часопису [7, S. 562–583]. Її автор – відомий орієнталіст і на той час німецький консул в Одесі Отто Блау (1828–1879) – придбав у В. І. Григоровича один із двох надазовських рукописів, про які той згадував, описуючи свою мандрівку надчорноморськими степами. Як відомо, сподівання В. Григоровича на відшукування в Північному Причорномор'ї і Надазов'ї залишків античної й візантійської писемної спадщини загалом виявилися марними. Маріупольські греки не дуже відрізнялися за рівнем свого культурного розвитку від інших, сучасних їм, народів, за сукупністю історичних обставин не зберегли вагомий рукописної спадщини, а їхнє далеке минуле здавалося невідворотно забутим. Між тим, попри значні й різноманітні нашарування, духовне життя народу, релігійні звичаї та обрядність майже завжди містять чимало залишків світогляду попередніх епох. Саме такі релікти ментальності часто акумулюють і репродукують не тільки фольклорні, а й богослужбові твори.

Особливо цікавою з цього погляду може бути неканонічна складова богослужбової літератури, зокрема та, що пов'язана з колом народних вірувань у контексті повсякденної боротьби з різними побутовими негараздами й захворюваннями. Однак обсяги віднайдених на сьогодні першоджерел з історії греків Криму й Надазов'я, котрими можна скористатися для пошуку подібного матеріалу, порівняно невеликі. Наразі, окрім уже зазначеного молитовника з Великої Каракуби та документів з архіву Трифілія Карацоглу, маємо для розгляду лише Евхологійон із зібрання В. І. Григоровича.

Перший дослідник рукопису, О. Блау, зацікавився переважно його тюркськими текстами і видав надзвичайно актуальний для того часу історико-філологічний коментар щодо їхньої мови. У контексті нашого розгляду рукопису тут варто відзначити звернення О. Блау до молитви св. Кипріяна – одного з перших оригінальних текстів урумів, виданих у ХІХ ст. Сьогодні нам уже відомі декілька варіантів цієї молитви [8], а оприлюднені останнім часом матеріали дозволяють проводити порівняльні дослідження як у царині власне богослужбових текстів і народних замовлянь, так і в широкому спектрі питання про релігійні й народні традиції кримських і надазовських греків.

Мета дослідження полягає в презентації опису збірки текстів богослужбового, насамперед, змісту задля подальшого використання їх як джерела з історії культури й побуту грецьких громад Криму та Надазов'я.

Виклад основного матеріалу. Пропонований далі археографічний опис є дещо скороченим, з огляду на розмаїття дрібних молитов і виписів із богослужбових книжок, що їх умістив до рукопису невідомий нам укладач. Утім, в описі перелічено найголовніші структурні розділи збірки, наведено заголовки й початки текстів, відзначено мови та зміст окремих супутніх записів. Богослужбові тексти, по можливості, атрибутовані з посиланнями на класичні видання грецьких молитов і піснеспівів. Збережені в статті правописні особливості (тобто відхилення від класичної норми) оригіналу не коментуються.

Російська державна бібліотека, відділ рукописів, зібрання 87 (В. І. Григорович), № 62 (Москва, РФ).

136 арк. (I–V, 127 + літерні 17a, 17b, 70a, 70b). Папір жовтуватий: 200x160. Аркуші 17a, 17b, 70a, 70b були додані замість утрачених і незаповнені. Між сучасними арк. 103 й 104 вирізано один аркуш без утрати тексту. Аркуші I–V, 17a, 17b, 70a, 70b, 121–127 без водяних знаків. На аркушах 1–120 філіграні: герб Ярославської губернії (Клепиков, тип № 5: 1777, 1779–1784 pp.) [9; 10]. Чорнило чорне, заголовки та ініціали написано червоним чорнилом. 18–19 рядків тексту на сторінці. Доволі рясне оздоблення у вигляді кольорових заставок із плетінням або геометричними мотивами на арк. 1, 8, 17, 25, 26, 27 зв., 30, 36, 48, 76, 88, 99. На арк. 74 зв. міститься заставка у вигляді розеток, при цьому заголовки й текст очевидно були переписані з друкованого джерела. Первинна пагінація укладача збережена лише на початку рукопису в нижніх кутах арк. 1–8. Перше число «3»

(на арк. 1 зв.), числа 11–16 позначені як «101», «102» – «106». Реклами укладача в нижніх правих кутах кожної сторінки. Сторонні записи нечисленні. Власне вповні «сторонні» є лише один запис 1866 р. урумською мовою на верхньому березі арк. I: 1866 *σενετε γιαγισιν 22 σεντεν Φ γιπτηρητι χαπουνου πουνουν*. Решта записів була зроблена читачами, що переписували тексти з рукопису: на лівому березі арк. 21 записане перпендикулярно до основного тексту брунатним чорнилом і великими літерами «Трисвяте», пізніше частково відрізане під час опрацювання рукопису. Схожі записи знаходяться на арк. 22, а на арк. 87 зв. останні рядки попередньої молитви були недбало переписані в пізніший час.

Оправа розміром 205x165x30. Кришки оправи зроблені з картону в характерному для тієї доби «мармуровому» папері, корінець і кути з чорної шкіри. На корінці відтиснутий простий орнамент із геометричними й рослинними мотивами. На звороті верхньої кришки збереглися реєстраційні записи Бібліотеки: 1) олівцем: *греч. 31 | ф. 87 № 62 (инв. 819)*; синім чорнилом: *1877 г. | Изъ собр. В. И. Григоровича | вход. № 819*. Там само – круглий відбиток печатки Російської державної бібліотеки. У справі разом із рукописом зберігається доволі фаховий опис збірника, виконаний Олександром Петровичем Кажданом (1922–1997) у 1946 р.

Зміст рукопису.

Арк. 1–7 зв. Мале Повечір'я. Заг.: *Αρχή τοῦ μικροῦ | ἀποδείπνον. Ποιοῦντες στίχον, | λέγομεν δόξα σοι ὁ θεὸς ἡμῶν, δόξα σοι*. Поч.: *Βασιλεὺ οὐράνιε, παρρακλητὲ...* [11, р. 597]

Арк. 8–12. Молитви св. Василя Великого проти злих духів. Заг.: *Εὐχαὶ, ἤτοι ἐξορκισμοὶ τοῦ μεγάλου Βασιλείου πρὸς | τοὺς πάσχοντας ὑπὸ δαιμόνων, καὶ πρὸς ἐκάστην ἀσθένειαν*. Поч.: *Ὁ θεὸς τῶν θεῶν, καὶ κύριος τῶν κυρίων, ὁ τῶν πυρίνων | ταγμάτων δημιουργὸς...* [11, р. 578–579]

Арк. 8 зв. Замовляння злого духа. Поч.: *Εξορκίζω σε τὸν ἀρχέκακον τῆς βλασφημίας...* [11, р. 579–580]

Арк. 11. Молитва. Поч.: *Ὁ θεὸς τῶν οὐρανῶν, ὁ θεὸς τῶν φῶτων...* [11, р. 580–581]

Арк. 12 зв. Молитва св. Іоанна Золотоуста. Заг.: *Εὐχὴ τοῦ | Χρυσοστόμου, εἰς τὰ αὐτὰ*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ λυτρωσάμενος το γένος τῶν ἀνθρώπων...* [11, р. 581–582]

Арк. 12 зв. Інша молитва св. Іоанна Золотоуста. Заг.: *Εὐχὴ ἐτέρα, τοῦ αὐτοῦ*. Поч.: *Ὁ πασαν ἀκαθάρτοις πνεύμασιν επιτιμήσας...* [11, р. 582]

Арк. 13. Інша молитва св. Іоанна Золотоуста. Заг.: *Εὐχὴ ἐτέρα, τοῦ αὐτοῦ*. Поч.: *Ἐπικαλούμεθὰ σε δέσποτα θεὲ παντοκράτορ...* [11, р. 582]

Арк. 13–16 зв. Інша молитва св. Іоанна Золотоуста. Заг.: *Εὐχὴ ἐτέρα, τοῦ αὐτοῦ*. Поч.: *Τὴν θεία τε, καὶ ἀγίαν καὶ μεγάλην, καὶ φρικτὴν...* [11, р. 582–584]

Арк. 16 зв. Молитва на всяку неміч. Заг.: *Εὐχὴ | ἐπὶ πᾶσαν ἀρρώστIAN*. Поч.: *Δέσποτα παντοκράτορ, καὶ ἰατρὲ ψυχῶν καὶ σω | μάτων, ὁ ταπεινῶν καὶ ἀνυψῶν...* [11, р. 549]

Арк. 17. Молитва Семи отроків. Заг.: *Εὐχή τῶν ἀγίων ἑπτὰ παίδων εἰς ἀσθενῆ, καὶ μὴ ἰ ὑπνοῦντα.* Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ μέγας καὶ αἰνετὸς, καὶ ἀκατάληπτος, καὶ ἰ ἀνεκδιήγητος, ὁ πλάσας τὸν ἄνθρωπον...* Кін.: *... εἰς δόξαν τῆς σῆς ἀγαθοτητος, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀγίους...* [11, p. 559–560]

Арк. 18–24 зв. Одинадцять ранкових євангелій. Без початку. Заг.: *Ἐνδεκα εωθινά εὐαγγέλια.*

Арк. 25–25 зв. Молитва для німецького. Заг.: *Εὐχή εἰς ψυχοράγοῦντα.* Поч.: *Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τῆ ἀρρήτω σου σοφία, δημιουργή ἰ σας τὸν ἄνθρωπον...* [11, p. 587–588]

Арк. 26. Інша молитва. Заг.: *Εὐχή ἑτέρα εἰς ψυχὴν κρινομένην.* Поч.: *Δέσποτα κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἰ πάντας ἀνθρώπους θέλων σωθῆναι, καὶ εἰς ἐπί ἰ γνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν...* [11, p. 587]

Арк. 26 зв.–27. Від Іоанна Свята Євангелія. Заг.: *Το κατὰ Ἰωάννην ἅγιον Εὐαγγέλιο (1–17).* Поч.: *Ἐν ἀρχῇ...* Кін.: *... ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ ἰ ἰησοῦ χριστοῦ ἐγένετο.*

Арк. 27–29. Вибрані стихирини. Починається нотаткою урумською мовою: *Πουρνοντάν χάνγγελος, μανλαρινά γιαζ ποῦ γιαζηγή.* Далі текст стихирини грецькою: *Σταυρωθέντος σου χριστέ, ἀνηρέθη ἡ τυρανίς... ἐξηγόρασας ἡμᾶς ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου...* [12, III, p. 529]

Арк. 27 зв. Стихира другого гласу. Поч.: *ἦχος πλ. β'. Ὅλην ἀποθέμενοι...* [12, III, p. 82] | *βουλὴν προαιώνιον, ἀποκαλύπτων σοι κόρη...* [12, I, p. 236] *Φαίνη μοι ὡς ἄνθρωπος...* [12, V, p. 3] *Θεὸς οὔπου βούλεται...* [12, II, p. 126]

Арк. 29. Богородична стихири. Заг.: *Θεοτόκιον.* Поч.: *Μὴ καταπιστεύσης με... ποιήσον* [12, II, p. 419]

Арк. 30–35 зв. Молитви з відправи до Пресвятої Богородиці на Благовіщення (24 кафізми). Заг. урумською мовою: *ΚΔ' ἰ χαμελερὶ σουλтанμεβлетουλ ἰ λάχ πικίρ παμαγίανμην ἰ Σελαμ χαμασί.* Поч.: *Ἄγγελος πρωτοστάτης...* [12, I, p. 18]

Арк. 36–38. Народні замовляння й молитва св. Григорія Чудотворця проти Аври. Заг.: *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ λόγος ἦν προς ἰ τὸν θεὸν ... Αναστήτω ὁ θεὸς καὶ διασκορπισθητωσαν ... Ἀπορκισμὸς του ἐν ἀγίης π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Γριγορίου τοῦ θαν ἰ ματουργου κατα τὴν αὐρ(αν) του χαλεποῦ ἰ δ(αί)μ(ονος).* Поч.: *Ἐν ονοματι τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς καὶ τοῦ ἰουῦ καὶ τοῦ ἀγ(ου) πν(εύ)ματος ἰ ἐπίκαλούμεν θ(εὸ)ν π(ατέ)ρα παντοκράτορα τὸν κύ(ριον) ἰ ἡμῶν ἰ(ησοῦ)ν Χ(ριστὸ)ν τὸν φοβερὸν καὶ ἀσασειτον...* Арк. 36 зв. ... *ἄβρα κόθρυξ, ἄβρα εξ(ας) ἐπλέων, ἄβρα ἰ ἰ πὸ λίθου σόπρου...* (пор. [13, с. 118; 3, № 1])

Арк. 38 зв. Молитва на відпущення епітимій. Заголовок із допискою урумською мовою: *Εὐχή ἐπὶ τῶν εκ ἐπιτιμίων λυομένων ἰ γενιγκιοβ παγλανσα οχον τζεζληήρ.* Поч.: *Εὔσπλαχνε κύριε, ἀγαθε, καὶ φιλόανθρωπε, ὁ δι ἰ αὐτὸν σους ἰκτιρμούς...* [11, p. 531]

Арк. 38 зв. Молитва для тих, які жертвують перші овочі. Заголовок із допискою урумською мовою: *Εὐχή ἐπὶ τῶν προσφερόντων ἀπαρχὰς ὀπώρας ἰ φενὰ σατην εὐχησή.* Поч.: *Δέσποτα...* [11, p. 522]

Арк. 39. Молитва на початок навчання. Заг.: *Εὐχή ὅταν ἀπέρχεται παιδίον μανθάνειν τὰ ἰε | ρα γράμματα*. Поч.: *Ὁ θεὸς, ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τῆ σῆ...* [11, p. 572]

Арк. 39 зв.–40. Молитви на різні потреби. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ ἀλωνος, ἀρμαν εὐκισή*. Поч.: *Κύριε ο θεὸς ἡμῶν ἡ πηγὴ τῶν ἀγαθῶν...* [11, p. 523], далі: *Εὐχή ἐπὶ θεμελίου οἴκου*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ ...*[11, p. 483]

Арк. 40–40 зв. Молитва для тих, що з'їли осквернену їжу. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ τῶν μαροφαγησάντων*. Поч.: *Δέσποτα κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν υψήλοϊς...* [11, p. 534]

Арк. 40 зв. Молитва на благословення рибацьких сітей. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ εὐλόγησαι δίκτυα*. *ἄβ εὐκισοί*. Поч.: *Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ ἐκ πέντε ἄρτων...* [11, p. 557–558]

Арк. 41–41 зв. Молитва на благословення вина. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ εὐλόγησον οἶνον*. Поч.: *Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ἀγαθὲ καὶ φιλάνθρωπε...* [11, p. 553]

Арк. 41 зв.–42. Молитва на благословення м'ясної їжі. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι ἐδέσματα κρέων τῆ ἀγία καὶ | μεγάλη κυριακὴ του πάσχα*. Поч.: *Ἐπίσκεψαι κύριε Ἰησοῦ Χριστέ...* [11, p. 566]

Арк. 42. Молитва на благословення сиру та яець. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ εὐλογῆσαι τυρὸν καὶ ὠά*. Поч.: *Δέσποτα κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ κτίστης...* [11, p. 568]

Арк. 42. Молитва на благословення олив та інші подібні молитви. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ ἔλατος*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ ... ἡμῶν ὁ παραγενόμενος...* [11, p. 561]

Арк. 45–47 зв. Молитва для породіль. Заг.: *Εὐχή εἰς γυναικα λαιχω | τῆ πρώτη ημέρα τῆς γενήσεως τοῦ παιδιοῦ αὐτῆς*. Поч.: *Δέσποτα κύριε παντοκράτη, ὁ ἰώμενος πάσα νόσον...* [11, p. 261]

Арк. 48–62. Молитовні пісні над померлими. Заг.: *Νεκρώσιμα ψαλλόμενα εἰς τοὺς κοιμηθέντας ἤχος πλ. α'*. Поч.: *Ἀνάπανσον ὁ θεὸς μετὰ δικαίων...* (на арк. 58 відправа над коливом, заг.: *Ἀκολουθεία ἐπὶ κόλυβα...*)

Арк. 62 зв. – 68. Відправа над померлою дитиною. Заг.: *Ἀκολουθεία εἰς τελευτήν νηπίου μετὰ τῷ ἐνεχθῆναι | το τῷ νηπίου λείψανον ἐν τῇ ἐκκλησία*.

Арк. 68 зв. Молитва на зупинення крові. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ στηῆσαι αἷμα*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ στησας ἀμοραίου ποταμοῦ τὰ ρεύματα...*

Арк. 68 зв.–69. Молитва на сон. Заг.: *Εὐχή τοῦ ἤπνου*. Поч.: *Ὁ θεὸς ὁ ἅγιος ὁ τῶν ἀδάμ ὠκυμίσας ἐν τῷ παρα | δήσω ... χειλέων... τὰ ἔξακου | στα εἰσιν ταυτα· διανός, μαξιμιανός, διονίσιος | μαρτήνος, ὀνηάβληχος, ἀντωνιος, καὶ κονσταν | τήνος...* (пор. [3, с. 182–183, № 2])

Арк. 69–69 зв. Молитва на головний біль. Заг.: *Καίφαλοπόνος*. Іншою рукою урумською мовою дописано: *Πασι αγρισινα τίσι αγρισινα* [на головний біль, зубний біль]. Поч.: *Ἀνεμογούλα (καίφα) κεντῆμαγούλα, κ(αι)φαλοπόνος | δο-ντοπονος... καθάρισωμε | το ἡμισίκρανων, ἀπὸ τῶν δούλων του θεου (τουδε) ὅς ἐκί | νη ἔμονεφά ὁ κ(αι)φαλόπονος καὶ τὸ ρευματικὸν ποκόμω νο | το κρανώ το ὦξιος καὶ το γεράνιος, ὄφιων σирμενὸν καὶ ὅς βρη | κάζων καὶ ὑπήντισεν · ἄνω δεσπότης χριστός καὶ τὸ ἅγιον πν(εῦμ)α...* (пор. [3, с. 196–199, № 19, 21])

Арк. 69 зв. Записано іншою рукою замовляння проти Матки: *Πουκλασιν. ΙΣ ΧΣ μηχαήλ καὶ γαβριῦλ οὐ ραφαῦλ μ(ων)κά καὶ ραφαῖλ | ἀστέρας μελανός*.

ὁ τὸν μήλακα εἰ τὸ ἄλο κατὸ εἰς τὸ πε | ριγηῶλη στεκόν γηῶματα· τὸ ἕνα μέλη
τὸ ἄλο γάλα, τὸ ἄ | στύρ ἐπάνο πανσῶν τῶν ἀστέρα τοῦ δούλου τοῦ θ(εο)ῦ
(οδινα)σι ΧΣ ἀετός ἐπέρασεν ἀπάνο εἰς τὰ ἐπουράνια αἰς | κιψε να πίνη μή δε
τὸ μέλη ἐπινε μί δε τὸ γάλα ἐπι | νε μόνων τῶν ἀστέρα ἔπινε τοῦ δούλου τοῦ
θ(εο)ῦ (οδινα) (пор. [3, с. 192–193, № 14])

Арк. 69 зв. Заголовоч-помітка іншою рукою урумською мовою: *σιτμα-
για*. Поч.: *Δέσποτα | παντοκράτορ ἱατρέ ψυχόν καὶ σωμάτων ... ἀπόσθησων
ἀπαντοῦ πάσαν...* [11, р. 549] (через утрату аркушів молитва продовжується на
арк. 70, доданому пізніше, але записана вона вже іншою рукою, надалі йдуть
літерні арк. 70а–70б без тексту).

Арк. 71–72а. Молитва до жінки-породіллі після сорока діб. Заг.: *Εὐχή εἰς γυ-
ναῖκα λεχῶ, μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας*. Поч.: *Τῇ δὲ τεσσαρακοστῇ ἡμέρα...*
[11, р. 267]

Арк. 72а–73 зв. Молитва до жінки, що мала викидень. Заг.: *Εὐχή εἰς γυναῖκα,
ὅταν ἀποβάληται*. | *Ποιεῖ ὁ ἱερεὺς εὐλογητὸν ...* Поч.: *Δέσποτα κύριε ὁ θ(εὸς)
ἡμῶν ὁ τεχθεὶς ἐκ τῆς ἀγίας | θεοτόκον...* [11, р. 271]

Арк. 74 зв. Молитва на миропомазання дитини. Заг.: *Εὐχή εἰς τὸ κατα-
σφραγίσαι παιδίον*. Поч.: *Ἰστεον δὲ ὅτι τῇ ὀγδόῃ ἡμέρα...* [11, р. 264]

Арк. 74 зв. Молитва для тих, на кого накладено епітимію. Заг.: *Εὐχή ἐπὶ τῶν
ἐν ἐπιτιμίοις ὄντων* | *καὶ ἑαυτοὺς ὀρκω δεσμοῦντων*. Поч.: *Δέσποτα κ(ύρι)ε ὁ
θ(εὸς) ἡμῶν | ὁμογενῆς υἱὸς καὶ λόγος...* [11, р. 528]

Арк. 75 зв. Молитва до «засудженої душі». Заг.: *ΕΥΧΗ ΕΙΣ ΨΥΧΗΝ ΚΡΙ-
ΝΟΜΕΝΗΝ*. Поч.: *Δέσποτα κ(ύρι)ε ὁ θ(εὸς) ἡμῶν ὁ παντοκράτορ ὁ πάντας |
ἀνθρώπους...* [11, р. 587]

Арк. 76. Глави стосовно тих, хто одружується вдруге. Заг.: *Κεφάλαια περὶ
διγάμου, | κεφάλαιον νικηφόρου πατριάρχη Κωνσταντίνου πόλεως | τοῦ ὁμο-
λογητοῦ | Ὁ δίγαμος οὐ στεφανοῦται...* [11, р. 327–331]

Арк. 83 зв.–85. Молитва св. Георгія від злих духів. Урумською мовою. Заг.:
*Προσευχεῖ καὶ φοιλακτήριον τοῦ κυρίου, καὶ σωτήρος ἡμῶν ἰ | ησοῦ χριστοῦ·
καὶ τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτιρος γεωργίου πρὸς σην | ἀντημα πονηρῶν, καὶ
πρὸς μαγίαν εἰς παν ἔργον ἀγαθῶν ὅλ | ἀγαθῇ*. Поч.: *Κύριε ΙΣ ΧΕ | Ἀλλάχλα-
ρην ἀλλα ἡπηζήμ, βὲ κοκλερῇ βὲ γερλερῇ, βὲ | τενηζλερῇ ...* (пор. [3, с. 216–219,
№ 35; 8, с. 294–307])

Арк. 85 зв.–87 зв. Молитва св. Кипріяна. Урумською мовою. Заг.: *Κυπρια-
νος*. Поч.: *Τζούμλε тουνγιαγή понгирән ἐφέντημ. ἀλλαῆμ τζού | ле тουνγιαγί
τουτән· βὲ κοζετέν ἀζήζσηн...* Кін.: *... βέρεσιν ποῦ ἀстанῆн σα | γληγῆн ἀμήн*
[7, 567–569], пор. [3, с. 218–222, № 36; 8, с. 307–319]

Арк. 88–99. Стихири вересня. Заг.: *Μὴν σεπτέμβριος | Στιχηρὰ προσόμοια,
ἦχος δ. | ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσι...* [12, V, р. 158–160]. Поч.: *Α' συμεων ἀνν-
μνεισθωμοι, οὔπερ στύλος τὸ γνώρισμα* [12, III, р. 567]· *αργία*.

Арк. 99–105 зв. Церковний календар на 1779 р. Заг.: 1779· *αψοθ' 7287 ζσπζ'
ἰνδικτιῶν ιβ' | ἡλίου κύκλοι ζ'· σελήνης κύκλοι, ι'· θεμέλιον σελήνης, κγ'· | Η
παραμονὴ τῶν χριστοῦ γεννων, ἡμέρ β'. κρεοφαγία...*

Арк. 105 зв. «Селінодромій» («Μίασεσληα», тобто місячний календар). Заг.: *Σεληνοδρομιον | παντοτινον | ιωμᾶ γιαλληνα τοῦ Κρητος*. Поч.: *Ἐὰν θέλης νὰ εὔρης τὴν ἡμέραν τοῦ μηνός...*

Арк. 106. Календарна таблиця. Заг.: *Πίνακας*.

Арк. 106 зв.–107 зв. Місяцеслов. Заг.: *Μηηολόγιο*. *Σεπτεμβριος 30 ...* [7, с. 564–566]

Арк. 107 зв.–108 зв. Нотатки урумською мовою щодо церковного календаря. Заг.: *ΧΕΠΑΡ*. | *Τζουμλεγιληη γκιουνλερη ἴτζηηκί πορτζлоутир хер хри | стиᾶν πεхριζт ουтσοῦν, γιαχοт γεσηη. | Μπήζ ἀνατολ ἐκκλήσεσунηη христιανлеρη, ескή | талημ οὔзρέ ἀτετιμηζ βάρтир, мпитоῦη γηηтᾶ торт | керет. ὀρουтζ ἐγλεмеγῆ кῦрк γкиоῦη христός νтоγтουγунтᾶ, мпегιоῦк πεхристῆ, ἀζιζ ἀπόστολοςларηη, βῆ ἀγῡουστος ζουν | ὄη пеσουνтῆ παναγiанηη· βῆ κῡηη таχi пηтoῦη γιληη хер тζарсам | пᾶ тζουμαасунῆ...* [7, с. 566–567]

Арк. 109–112. Покажчик псалмів, які треба промовляти проти хвороб. Урумською мовою. Заг.: *Εηδεικτηηριο ψαλμών*. Поч.: *1 ψαλμογoῦ ὀχοῦ τηρεκτικ тикта | 2 ψαλμός ὀχοῦ патησαхлᾶр хаτηлᾶр ὀкουνте табатᾶη каiрῆ тоηῆр...* (пор. [3, с. 254–257, № 50–58])

Арк. 112–112 зв. Псалом 56. Заг.: *Ψαλμός τὸ дадиδ 56*. Поч.: *Ἐлῆσηὸη με ὀ θεός...*

Арк. 112 зв.–115 зв. Псалом 77. Заг.: *Συνέσεωс τᾶ ἀсаф*. 77. Поч.: *Προσῆχετε λαός μου τᾶ νόμω μου, κλίηате τὸ οὔс ἡμᾶη...*

Арк. 115 зв.–116. Псалом 87. Заг.: *Ψαλμός пζ· 87*. Поч.: *Κῦрие ὀ θεός тῆс σωτηρίας μου...*

Арк. 116 зв.–117 зв. Псалом 39. Заг.: *Ψαλμός лθ· 39*. Поч.: *Υπομένωη, ὑπέμειηνα τὸη κύριоη...*

Арк. 117 зв.–118. Псалом 40. Заг.: *Ψαλμός 40*. Поч.: *Μακάριος ὀ суниᾶη ηпi πτωχὸη...*

Арк. 118 зв.–120. Замовляння проти Мігрени, до якого залучено уривок із замовляння проти Гелу. Заг.: *Αποркисμός τοῦ καιφαλοπό τοῦ μήκранου*. Поч.: *Εiс τὸ ὤμα του παтρός και τοῦ iоῦη και τοῦ ἄγiоη пη(εῦμᾶтo)с περιπάτισе | ὠ κ(ῦриo)с ἡμᾶη (ηсoῦ)с х(ρισтὸ)с του iοрдᾶηου. мiкранωη пᾶη пη(εῦμ)α και та | μαγiкᾶ ἔργα та και тoῦс пониρoῦс οφθαλμοῦс ζιλιᾶη φθόνоη και т(ᾶс) | γнософа ... αγέραс πομoῦ ... ἦте ξένoс ... i επάγiδoс ... i ασтpоηῆμηи ... ἦ ηη пηлиoῦ птiкὸс ... i λόγoη πόροη ... και τᾶη | ηπισтpῆψαтoη...* Арк. 119. ... ὀ αριθμὸη пηи ἄστpὸηη και пᾶсiηη ἄηтiс, ὄηώμᾶтᾶ | καλὸη τὸη ἄηέμoηη, τὸη ἄριτoηη ὀ λiηoη тpῆμη οὔ(ра)ηός, i γi και θᾶла | са ... ἦ ηη мiло кoπηи, ἦ стpаγὸληс ... i ηη ζиηi мiῆлис, ἦ | стeδoη, i дiтeос, ὠ iμῆриηoс, ηoтpитῆoс ὀ тeтᾶр | тῆoс, ὀ рiμαтiсμoс ... ἄγiос сiсῆηиoс, και сiηηᾶηᾶηoс, και сiдиpὸс και ἔβᾶсᾶηиcᾶη | ἄηтῆηη лῆγoηтᾶс ἄпoδὸс ἡμῆηη тᾶс ἔптᾶ ηiπiᾶη тῆс ἄδῆлφoῖс ἡμoηη | тiс мῆлῆтῆηῆс (далі з великоῦ червоноῦ лiтepи) Ἀкаθартoс γилоῦ ми мῆ βᾶсᾶηиζῆтῆ... (пор. [3, с. 203–207, № 28, 29])

Арк. 120–120 зв. Псалом 26. Заг.: *кз' ψαλμός τοῦ даβiд про τοῦ христῆηηηηи 26*. Поч.: *κύριoс φωтiс μου ...*

Укладачем розглянутого молитовника, вочевидь, був священнослужитель, можливо, навіть протоієрей, настоятель однієї з багатьох кримських церков. Тобто один із кількох десятків священиків, що вийшли з Криму влітку-восени 1778 р. Навряд чи це робота звичайного писаря, оскільки кримська єпархія була надто бідною, щоб утримувати штатних переписувачів рукописів.

Важко встановити конкретну дату укладання рукопису. За «природою речей» вірогідніше, що календар на 1779 рік, який міститься на арк. 99–105 зв. кодексу, складався в другій половині 1778 року, а отже – вже після виходу християн з Криму, під час тимчасового облаштування на новому місці.

Помилки в текстах молитовника загалом нечисленні й свідчать про стійкі навички укладача читати й переписувати богослужбові тексти грецькою мовою. Водночас, коли йдеться про неканонічні молитви й тексти «не книжкового» походження, кількість відхилень від правопису стрімко зростає, що змушує нас припустити нездатність переписувача до власноручного виправлення текстів. Іншими словами, він копіював тексти «як є», не ризикуючи щось змінювати, та й навряд чи він усвідомлював граматичні правила.

Природно, що укладач рукопису мав би бути уродженцем Криму, але чи народився він у румейській священицькій родині, чи в урумській, судити важко. Натомість, служив він вочевидь у двомовному середовищі, позаяк, укладаючи цей збірник молитов, дбав і про тюркомовних парафіян-урумів. Хоча декілька тюркських назв і довідкових текстів були однаково зрозумілими для обох груп християн. Якихось значних, перекладених із грецької мови богослужбових текстів, поза молитвою св. Кипріяна і «календарними» нотатками, в рукопису нема. Отже, можна припустити, що ця молитва, а також цитати із псалмів урумською мовою, швидше за все, були відомі користувачам лише в цих тюркських варіантах.

Спосіб укладання списку молитовника міг бути як повним копіюванням іншого рукопису, так і вибіркоvim переписуванням текстів із різних джерел. Цей останній спосіб найімовірніший, оскільки маємо церковний календар на наступний рік, укладений десь окремо, а потому вже переписаний до збірника. До того ж, склад молитовника надто «індивідуалізований», оскільки містить багато виписок із текстів відправ, а не повні відправи, як це бачимо в канонічних друкованих Євхологіонах, призначених для широкого загалу користувачів. Також очевидно, що принаймні більша частина збірки була переписана з друкованого видання, при цьому була скопійована заставка на одній зі сторінок книжки. У структурі молитовника можна вгледіти залишки традиційного поділу на храмові відправи, апотропічні молитви, молитви проти хвороб і «на всяку потребу». Це очевидний вплив і традиції, і джерел, котрими користувався укладач, насамперед – якогось друкованого видання грецького Євхологіона. Проте всі ці частини в рукопису не повні, подекуди зустрічаються інші молитви, зокрема замовляння, що аж ніяк не могли бути присутніми в друкованих виданнях, часом відправи «перериваються», окремі молитовні теми то з'являються, то знову раптово зникають. Швидше за все, укладач неодноразово переривав роботу, дописуючи кожного разу щось

конче потрібне, але не завжди «в тему». В такий спосіб укладач поступово вичерпав усі свої джерела або ж задовольнив свої потреби в «підказках» і текстах і перейшов до «календарної» частини рукопису. Але вона виявилася не такою вже й великою, в рукопису залишилося ще досить аркушів, і тоді він взявся за покажчик псалмів для лікування хворих, потім і за самі псалми, відповідно до їхнього значення або поширеності у священнодійстві чи лікуванні. Тут, поміж іншого, є й замовляння проти Мігрени з уривком тексту проти демона Гелу. Наостанок був дописаний ще псалом 26, і на тому рукопис був завершений.

Можна також припустити, що рукопис міг бути «родинним» варіантом Молитвослова, який переписували в межах однієї парафії впродовж кількох десятиків років, зі зміною календарної частини. Втім проти цього свідчить доволі хаотичний набір виписів із різних відправ. Навряд чи різні особи знали напам'ять одні й ті самі молитви і водночас не знали саме тих, що знаходяться в рукопису. Проте так само неймовірно, щоб ідентичні рукописи такого почасти випадкового складу переписували по всіх кримських парафіях або готували централізовано за благословенням митрополита. До речі, питання канонічності й легітимності змісту окремих текстів, котрі нас так цікавлять з огляду на історію релігії та народних вірувань, напевне, не дуже турбувало парафіяльне духовенство, яке цілком поділяло наївні вірування своєї пастви. Швидше за все, освячені традицією замовляння сприймалися так само природно, як і канонічні молитви й звернення до «офіційних» християнських заступників.

Наукова новизна дослідження полягає у відсутності попередніх оприлюднених описів рукопису, які могли б слугувати для аналізу його змісту з перспективою використання результатів для реконструкції історії грецьких громад Криму і Надазов'я.

Висновки. Розглянутий рукопис, укладений 1778 р., є важливою пам'яткою культури грецьких громад, що вийшли з Криму того ж року й оселилися в українському Надазов'ї. Більшість текстів засвідчує приналежність кримських греків до загальногрецької православної церковної традиції, що зберігалася впродовж багатьох століть і підтримується ними й дотепер у Надазов'ї. Окрему частину збірника становлять тексти народних замовлянь, також поширених серед грецького світу, але вони перебувають поза колом офіційного церковного дискурсу. З мовознавчого погляду, збірник є ще одним доказом поширення двомовності серед греків Криму, принаймні на період укладання текстів Евхологіона, а також свідченням існування церковно-релігійних текстів, перекладених із грецької мови на локальні тюркські ідіоми.

Подальше й глибше дослідження цієї надзвичайно цікавої пам'ятки писемної культури кримських і надазовських греків, як і публікація окремих текстів, поза всяким сумнівом, можуть бути корисними для реконструкції їхньої давньої культури.

Список використаних джерел

1. Калоеров С. А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов / *Материалы по истории и культуре греков Украины* / сост. С. А. Калоеров, Г. Н. Чердакли. Вып. 1. Донецк, 1998. С. 5–53.
2. Греческие молитвы, заклинания и заговоры из Большой Каракубы / вступительная статья, перевод, историко-филологические комментарии и подготовка текста Евгения Чернухина. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 167 с.
3. Греческий народный молитвослов из Северного Причерноморья / редакция, подготовка греческого текста, переводы, комментарии и вступительная статья Евгения Чернухина. Донецк: Изд-во «Ноулидж», 2012. 288 с.; іл.
4. Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2016. 320 с., іл.
5. Викторов В. Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва, 1879. 60, IV с.
6. Григорович В. И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра, Днестра и Турунгана. Одесса, 1874. 48 с.
7. Blau O. Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Bd. 28. 1874. S. 562–583.
8. Чернухин Е. Тюркские переводы греческих богослужебных текстов: запретительные молитвы св. Георгия и св. Киприана // *КАЛОΦΩΝΙΑ: науковий зб. з історії церковної монодії та гимнографії*. Число 5. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 294–326.
9. Клепиков С. А. Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. Москва, 1959. 306 с.
10. Клепиков С. А. Филигрانی на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. Москва, 1978. 238 с.
11. *Εὐχολόγιον ... sive Rituale Graecorum Completens Ritus et Ordines... / Operâ R. P. Iacobi Goar... Lutetiae Parisiorum, 1647. [24], 949 p.*
12. Follieri H. *Initia hymnorum ecclesiae Graecae*. Città del Vaticano: In Bibliotheca Vaticana, 1960-1966. Vol. 1–5 [Studdi e testi; 211–215bis].
13. Дмитриевский А. А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Киев, 1895–1917. Т. 2: *Εὐχολόγια*. Киев, 1901. 1058, XXVII с.

References

1. Kaloierov, S. A. (1998). O pereselenii grekov v Priazovie i osnovanii grecheskikh naselennykh punktov [On the migration of the Greeks to Azov sea region and foundation of the Greek settlements]. In *Materialy po istorii i kulture grekov Ukrainy* [The studies of the history and culture the Greeks in Ukraine]. S. A. Kaloierov, G. N. Cherdakli (Comps.). Vol. 1, pp. 5–53. Donetsk. [In Russian].
2. *Grecheskie molitvy, zaklinania i zagovory iz Bolshoi Karakuby* [Greek prayers, incantations and charms from Great Karakuba]. 2005. Ye. Chernukhin (Comp.). Donetsk: Nord-Press. [In Russian].

3. *Grecheskii narodnyi molitvoslov iz Severnogo Prichernomoria* [Greek folk Euchologion from the Northern Coasts of the Black sea]. (2012). Ye. Chernukhin (Comp.). Donetsk: Izd-vo «Noulidzh». [In Russian].

4. Chernukhin, Ye. (2016). *Arhiv protoiieria Tryfilia Karatsoglu : pershodzherela z istorii hrekiv Krymu ta Nadazovia 18 st. u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [The Archives of archpriest Trifillius Karatsoglu : sources on the history of the Greeks of the Crimea and Azov sea region in the 18th c. in the fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. [In Ukrainian].

5. Viktorov, V. (1879). *Sobranie rukopisei V. I. Grigorovicha* [V. I. Grigorovich collection of manuscripts]. Moscow. [In Russian].

6. Grigorovich, V. I. (1874). *Zapiski antikvara o poezdke iego na Kalku i Kalmius, v Korsunskuiu zemliu i na yuzhnye poberezhia Dnepra, Dnestra i Turungana* [Notes of an antiquar about his travel to Kalka and Kalmius, Korsun lands and to the south banks of the Dnipro, Dniester and Turungan rivers]. Odessa. [In Russian].

7. Blau, O. (1874). Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften. In *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Vol. 28, pp. 562–583. Berlin. [In German].

8. Chernukhin Ye. (2010). Tiurkskie perevody grecheskih bogoslužhebnykh tekstov: zapretitelnye molitvy sv. Georgia i sv. Kipriana [Turkish translations of the liturgical texts: prohibiting prayers of saint George and saint Cyprian]. In *ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ Naukovyi zbirnyk z istorii tserkovnoyi monodii ta hymnografii* [ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ. The Scientific Digest on History of Church Monody and Hymnography]. Is. 5, pp. 294–326. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [In Russian].

9. Klepikov, S. A. (1959). *Filigrani i shtempeli na bumage russkogo i inostrannogo proizvodstva 17–20 veka* [Filigraines and stamps on the paper of Russian and foreign papermills in the 17th – 20th centuries]. Moscow. [In Russian].

10. Klepikov, S. A. (1978). *Filigrani na bumage russkogo proizvodstva 18 – nachala 20 veka* [Filigraines on the paper of Russian papermills in the 18th – the beginning of the 20th centuries]. Moscow. [In Russian].

11. Ἐὐχολόγια ... sive Rituale Graecorum Completens Ritus et Ordines... (1647). I. Goar (Comp.). Paris. [In Greek, Latin].

12. Follieri, H. (1960–1966). *Initia hymnorum ecclesiae Graecae. Vol. 1–5* [Studdi e testi; 211–215 bis]. Vatican. [In Greek, Latin].

13. Dmitrievskiy, A. A. (1901). *Opisanie liturgicheskikh rukopisei, khраниashchikhsia v bibliotekakh pravoslavnogo Vostoka* [Description of the Greek manuscripts in the libraries of Orthodox East]. Vol. 2: Ἐὐχολόγια . Kyiv. [In Greek, Russian].

Yevhen Kostiantynovych Chernukhin,

Candidate of Philological Sciences,

Senior Researcher of Judaica Fonds Department, Institute of Manuscript

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: eugenegeikle@gmail.com

Greek Euchologion of 1778 from the V. I. Hrigorovich collection of Azov Greeks manuscripts in the Russian State Library

The aim of publication is to introduce to researchers one of the almost unknown sources on the history and culture of the Greeks (Rumeis and Urums), settled in Ukrainian Azov sea region, and to promote studies of the religious side of life of the Crimean/Azov Greek communities in the 18th–19th cc. **Methodology** is based on a wide complex of historical, linguistic and source studies methods used in palaeography and codicology. **Scientific novelty** is determined by introduction to historical and religious studies of the new source, which should be of great help in the way of reconstruction of mentality and everyday life of the Greeks in Crimea and later on, after their resettlement, in the Azov sea region. **Conclusions.** The Euchologion was bought by Professor V. I. Hryhorovych in 1874 during his research expedition from the local dweller. Later the manuscript was studied by German orientalist Otto Blau. Now the manuscript is kept in the Manuscripts department of the State Library of Russia in Moscow (V. I. Hryhorovych collection, No 62). The manuscript was compiled in the late 1778, that is after the exit of Christians from Crimea, but before the final foundation of Greek settlements and the city of Mariupol in the North Azov sea region. The present description of the manuscript includes the list of Church services and gospels in Greek and Turkish dialects. Among the other texts: the Lunar calendar for the year 1779, Menologion and a number of non-canonical prayers and folk incantations or charms against illness. Some parts of the manuscript had been copied from the Greek printed books, the others correspond to the already known texts of folk spells and incantation such as saint Cyprian and saint George prayers. Some incantations were used against demons or personified deceases, known among the Greeks as Aura, Matrix, Gellu, Migraine. There is a lot of remarks, translations and notes in Turkish (Urum) dialects in the manuscript, which probably indicate the range of the usage of vernacular Turkish among the Crimean-Azov Greeks in the 18th–19th cc.

Key words: Crimea, Azov Greeks, Rumei, Urum, Euchologion, Greek manuscripts, incantations.

Евгений Константинович Чернухин,

кандидат филологических наук,

старший научный сотрудник отдела фондов иудаики Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: eugenegeikle@gmail.com

Греческий Евхологион 1778 г. из собрания приазовских рукописей В. И. Григоровича в фондах Государственной библиотеки России в Москве

Целью работы является введение в научный оборот малоизвестного источника по истории культуры греков украинского Приазовья (румеев и урумов), изучение которого будет способствовать освещению особенностей религиозной жизни греческих общин Крыма и Приазовья в XVIII–XIX вв. **Методология** исследования основана на использовании комплекса исторических, лингвистических и источниковедческих методов для проведения палеографических и кодикологических исследований. **Научная новизна** обусловлена привлечением к историческим, в частности религиоведческим, исследованиям не изучавшихся ранее материалов, которые помогут решению ряда вопросов, связанных с воссозданием мировоззрения и особенностей повседневной жизни греков как в Крыму, так и позднее в Приазовье. **Выводы.** Евхологион был приобретен в 1874 г., во время научных изысканий профессора В. И. Григоровича, у местного жителя. Впервые был кратко описан немецким ориенталистом Отто Блау. В настоящее время кодекс хранится в отделе рукописей Государственной библиотеки России в Москве (собрание В. И. Григоровича, № 62). Рукопись была составлена в конце 1778 г., после выхода христиан из Крыма, но до основания ими греческих поселений и г. Мариуполя. Представленное археографическое описание и содержание рукописи включают перечень богослужебных текстов и молитв на греческом языке и на тюркских диалектах. Среди других текстов – лунный календарь на 1779 г., Месяцеслов, а также ряд неканонических молитв и народных заговоров против болезней. Значительная часть текстов была скопирована с греческих печатных изданий, другие коррелируют с известными нам по иным источникам молитвами и заговорами крымско-надазовских греков, в частности – с молитвами св. Киприана и св. Георгия. Отдельные заклęcia сборника направлены против демонов или персонифицированных заболеваний, известных грекам под именами Авры, Матки, Мигрени и Геллу. В рукописи немало помет и записей на тюркских (урумских) диалектах, свидетельствующих об их распространении среди крымско-надазовских греков в XVIII–XIX вв.

Ключевые слова: Крым, приазовские греки, румей, урумы, Евхологион, греческие рукописи, заговоры.

Стаття підготовлена 10 квітня 2019 року;

подана до друку 22 квітня 2019 року.